

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 5, Sayı: 3, 2021, ss. 420-438/ Volume: 5, Issue: 3, 2021, pp. 420-438

Journal homepage: <https://apjir.com/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

DİYARBAKIR SINIRLARI İÇİNDE YER ALAN TARİHİ MEKANLARDAKİ GAYRİMÜSLİM MABETLERİ ÜZERİNE İNANÇ TARİHİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME*

Nusret TAŞ

Dr. MEB, Diyarbakır Bilim ve Sanat Merkezi, Diyarbakır
PhD. Teacher, Ministry of Education, Diyarbakır Science and Art Center, Diyarbakır /Turkey

nusrettas21@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4108-7697

<https://ror.org/00jga9g46>

Öz*

Bu çalışmada, Diyarbakır'ın bazı tarihi mekânlarında yer alan gayrimüslim mabetleri ele alınmıştır. Çalışmada değerlendirilen tarihi mekânlardan birincisi, Ergani Hilar Mağaraları arasında yer alan ve “Şemsiler Mabedi” olduğu iddia edilen yapay kaya mağarasıdır. İkincisi, Silvan Hasuni Mağaraları arasında yer alan ve Hristiyanların mabedi (kilise) olduğu iddia edilen iki mekândır. Bunlardan birincisi, yapay kaya mağarası, diğeri ise aynı alanda bulunan, fakat kesme taştan inşa edilen ve Hristiyanların mabedi (kilise) olduğu iddia edilen taş yapıdır. Üçüncüsü, Çınar Zerzevan Kalesi yerleşkesinde yer alan ve Mithraizm inancının mabedi “Mithras Tapınağı” olduğu kabul edilen yapay kaya mağarasıdır. Çalışmanın amacı, söz konusu tarihi mekânlarla ilgili aktarılan verileri, insalığın inanç tarihi bakımından değerlendirmektir.

Diyarbakır Vakıflar İl Müdürlüğü, çalışma konumuz olan tarihi mekânların tamamını koruma altına almış, onların bulunduğu alanlarda birtakım çevre düzenlemeleri yapmıştır. Şimdiye kadar Silvan Hasuni Mağaraları alanında herhangi bir arkeolojik kazı çalışması yapılmamıştır. Ergani Hilar Mağaraları alanında başlatılan kazı çalışmaları tamamlanmıştır. Çınar Zerzevan Kalesi alanındaki kazı çalışmaları ise devam etmektedir. Bu üç tarihi yerleşke, yerli ve yabancı turistlerin ziyaretine açılmış durumdadır. Mithras Tapınağı ve erken dönem Hristiyanlara ait mabetlerin gün yüzüne çıkartılması nedeniyle son yıllarda özellikle Çınar Zerzevan Kalesi, hem yerli hem de yabancı turistlerin gözde mekânı haline gelmiş bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şemsiler, Hristiyanlık, Mithraizm, Mabet, Kilise, Tapınak.

* Bu çalışma, Uluslararası Balkan Üniversitesi himayesinde 4-5 Eylül 2021 tarihlerinde düzenlenen **USVES'te** (Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu) sunulan “Diyarbakır'daki Tarihi Mekânlarda Yer Alan Kadim Mabetler ve Kutsal Kabul Edilen Kabristanlar Üzerine Bir Değerlendirme” adlı sözlü bildirinin geliştirilmesi ve birtakım değişikliklerin yapılmasıyla türetilmiştir.

** Bu çalışmada ele alınan mabetler, TÜBİTAK-4004 Doğa Eğitimi ve Bilim Okulları kapsamında kabul edilen ve 14-19 Haziran 2021 tarihinde uygulanan 119B578 nolu “Tarihte Doğa, Doğada Tarih” adlı proje bağlamında birtakım eğitsel etkinliklerin gerçekleştirildiği tarihi mekânlardaki mabetlerle sınırlandırılmıştır. Bu çalışmanın zihinsel arka planının oluşmasında katkısı olan proje ekibi ve katılımcılarına teşekkür ederim.

Geliş Tarihi: 16.09.2021

Doi:

Kabul Tarihi: 25.10.2021

<https://doi.org/10.52115/apjir.999465>

AN ASSESSMENT ON THE NON-MUSLIM TEMPLES IN THE HISTORICAL PLACES WITHIN THE BOUNDARIES OF DIYARBAKIR IN TERMS OF THE HISTORY OF FAITH

Abstract

In this study, non-Muslim temples located in some historical places of Diyarbakır are discussed. The first of the historical sites evaluated in the study is the artificial rock cave, which is located among the Ergani Hilar Caves and is claimed to be the “Sun Worshipers.” The second are two places that are located among the Silvan Hasuni Caves and claimed to be the temples (churches) of the Christians. The first of these is an artificial rock cave, and the other is a stone structure located in the same area, but built of cut stone and claimed to be the temple (church) of the Christians. The third is the artificial rock cave claimed to be the “Temple of Mithras”, located in the Cinar Zerzevan Castle campus and known as the place of worship of Mithraism. The aim of the study is to evaluate the narrated data about the historical places in question in terms of the belief history of humanity.

Diyarbakır Provincial Directorate of Foundations has taken all of the historical places that we are working on under protection, and has made some environmental arrangements in the areas where they are located. No archaeological excavations have been carried out in the Silvan Hasuni Caves area so far. Excavations initiated in the Ergani Hilar Caves area have been completed. Excavations in the Cinar Zerzevan Castle area are still in progress. These three historical campuses are open to local and foreign tourists. Due to the unearthing of the Mithras Temple and the temples of early Christians, the Cinar Zerzevan Castle has become a favorite place for both local and foreign tourists in recent years.

Key Words: Sun Worshipers, Christianity, Mithraism, Temple, Church, Sanctuary.

Atıf / Cite as: Taş, Nusret. “Diyarbakır Sınırları İçinde Yer Alan Tarihi Mekanlardaki Gayrimüslim Mabetleri Üzerine İnanç Tarihi Açısından Bir Değerlendirme”. *Apjir* 5/3 (Aralık 2021), 420-438.

Giriş

Diyarbakır’ın sınırları içerisinde yer alan tarihi yerleşim alanları, insanların toplayıcılık ve avcılık döneminden itibaren yerleştikleri alanlar niteliğini taşımaktadır. Bunların başında, günümüzden en az 10.000 yıl önceye dayanan mağara yerleşimleri gelmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde Diyarbakır’ın genelinde 3579 tane doğal ve yapay mağara tespit edilmiştir (Yıldız, 2010: 26). Bunlardan en dikkat çekenleri, Ergani Hilar Mağaraları ve Silvan Hasuni Mağaraları yerleşkeleridir. Bu iki yerleşkenin tarihi, mezolitik döneme, yani MÖ 8.000’li yıllardan önceye kadar geri gitmektedir. Dolayısıyla bu iki yerleşim yerinin, insanların ilk yerleşim yerleri arasında yer aldığını söylemek mümkündür. Nitekim insanlık tarihinin ilk buğday üretim yerlerinden birisi olarak kabul edilen Çayönü Yerleşkesinin de Hilar Mağaralarının hemen karşısında yer alması (Çambel- Braidwood, 1980: 121-125), bu bölgenin kesintisiz bir şekilde insanlar tarafından yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir.

Görsel-1: Ergani Hilar Mağaraları (Bk. URL-1)

Görsel-2: Ergani Çayönü Yerleşkesi (Bk. URL-2)

Görsel-3: Silvan Hasuni Mağaraları (Bk. URL-3)

Farklı şekillerde tezahür eden çeşitli inançların tarihini, insanlık tarihi kadar geriye götürmek mümkündür. Nitekim tek tanrılı dinlerden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet inancına göre, Hz. Âdem, hem ilk insan olarak hem de dinî inancın temsilcisi olan ilk peygamber olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla insanların yerleşim yeri olarak kullandıkları tarihi mekânlarda, farklı inanç sistemlerine ait çeşitli izlere rastlamak, doğal karşılanması gereken bir durumdur. Çalışmamızın amacı, belli tarihi yerleşim alanlarında yer alan ve günümüze kadar ayakta kalmayı başaran, çeşitli inanç sistemlerine ait olduğu kabul edilen birtakım mabetlerle ilgili verileri, insanlığın inanç tarihi açısından yorumlayarak değerlendirmektir.

Çalışmamızda ele alacağımız mabet veya tapınaklar, İslam öncesi farklı inanç sistemlerine mensup olan gayrimüslimlere ait bazı ibadet mekânlarıdır. Bunlar, Ergani Hilar Mağaraları alanında yer alan ve Şemsîler Mabedi olduğu iddia edilen kaya mağarası; Silvan Hasuni Mağaraları alanında yer alan ve kilise olduğu iddia edilen kaya mağarası ile kesme taştan inşa edilen bağımsız yapı; ayrıca Çınar Zerzevan Kalesi alanında tespit edilen Mithras Tapınağı'dır. Çalışmamızda ilk olarak Şemsîler Mabedi olduğu iddia edilen kaya mağarasıyla ilgili verileri değerlendireceğiz.

1. Ergani Hilar Mağaraları alanında yer alan ve “Şemsîler Mabedi” olduğu iddia edilen kaya mağara

Şemsiler, Güneş'i (şems) kutsal kabul eden topluluklara verilen isimdir. “Şemsî” veya “Şemsîyan” olarak adlandırılan Şemsîler, yani Güneş'e Tapanlar hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Şemsîlerin, Hristiyanlık öncesi inançlarını sürdürdüklerini iddia edenler olduğu gibi kendi inançlarıyla birlikte Hristiyanlık inançlarını da sürdürdüklerini iddia edenler mevcuttur. Bununla birlikte Hristiyanlığın bazı inançlarını reddettikleri için sapık olarak nitelendirildikleri de iddia edilmektedir. Kaynaklara göre Şemsîler, İran, Mezopotamya, Mardin, Diyarbakır, Harran vb. eski inanç ve kültür merkezlerinde

yaşamışlardır. Batılı seyyahlar, Osmanlı devlet adamlarının Şemsîlere baskı yatıkları, bu nedenle onların ya Müslüman olduklarını ya da Süryani kilisesine sığındıklarını iddia etmektedirler. Ancak yapılan araştırmalarda Osmanlı arşivlerinde henüz bu iddiayı doğrulayabilecek bir belgeye rastlanılmamıştır (Taşğın, 2008: 753-755).

Güneş'e tapma veya ona kurban kesme kültürü ile ilgili ilk bilgiye Ksenophon'da rastlanılmaktadır (Seyfeli, 2010: 153; Seyfeli, 2011: 165). Ksenophon'un anlatımına göre Armenia köylüleri, büyük krala vergi vermek amacıyla taylar yetiştirmektedirler. Onlar arasında, atları Güneş'e (kurban edilmek üzere) adama geleneği söz konusuydu (Ksenophon, 1974: 134). Ermeni kaynaklarında, "Averoti" (çoğulu Averotik: Güneş oğulları) olarak adlandırılan Şemsîler, Pavlikyan ve Tondorakyan adlı toplulukların devamı olarak kabul edilmektedir. Bu topluluğun sahip olduğu Güneş'e tapma inancının, Mezopotamya'da bulunan eski inançların değişimiyle meydana geldiği iddia edilmektedir. Bununla birlikte Şemsîleri, Ermeniler arasında yaşayan, eski Yunan ve İran dinlerinin değişimiyle oluşan bir inanca mensup olan tarikat olarak tarif edenler de mevcuttur (Taşğın, 2008: 756-757; Seyfeli, 2011: 165).

Şemsîlerin kendilerine ait özel bir mabede sahip olmadıkları, yılda bir gün bir araya gelip ibadet anlamında gizli bir seremoni gerçekleştirdikleri, evlerinin kapılarının doğu tarafına baktığı, ibadetlerinin, Güneş'in önünde diz çöküp dua etmek şeklinde olduğu iddia edilmektedir (Taşğın, 2008: 759, 762). Şemsîlerin, kendilerine has bir mabetleri olmadığına dair görüşlere rağmen bunun aksini savunanlar da mevcuttur. Örneğin Beysanoğlu, Diyarbakır'da Şemsîlere ait olduğu bilinen son ibadet yerinin, 1950 yılında Mardin yolunu genişletme çalışmaları sırasında ortadan kaldırıldığını aktarmaktadır

(Beysanoğlu, 1988: 21-22; Ayrıca bk. Diken, 2002: 58). Günümüzde de bu mevkiin "Şemsîler" olarak adlandırılması, söz konusu rivayetleri destekler niteliktedir.

Görsel-4: Şemsîler Mevkii (Bk. URL-4)

Bu durum, konumuzla doğrudan ilişkili görünmektedir. Zira Ergani Hilar Mağaraları arasındaki en büyük kaya mağaranın Şemsilere ait bir mabet olduğunu iddia edenler mevcuttur. Söz konusu iddiaya geçmeden önce kısaca Hilar Mağaraları'ndan bahsetmekte yarar vardır. Kayaların oyulmasıyla oluşturulan Hilar Mağaraları, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin güneybatısında, ilçe merkezine yaklaşık 7 km. uzaklıkta yer almaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda, bu mağaralarda MÖ 7500 yıllarına kadar geriye giden çeşitli tarihi malzemelere rastlanılmıştır (URL-5). Dolayısıyla bu mağaraların tarihinin günümüzden en az 10.000 yıl önceye dayandığı anlaşılmaktadır. Bu alan, 10.02.1990 tarih ve 390 sayılı kararla doğal sit alanı olarak tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır (URL-6).

Şemsiler Mabedi olarak tarif edilen mekân, Hilar Mağaraları arasındaki en büyük kaya mağaradır. Ancak taştan oyulmuş bu mağaranın, Şemsilere (Güneş'e Tapanlara) ait bir mabet (ibadethane) olduğuna dair ciddi bir çalışmaya rastlayamadık. Örneğin Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün resmi internet sitesinde veya Ergani kaymakamlığının resmi sitesinde bu iddiayı doğrulayan herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak 2017'de kurulan "<https://www.diyarbakirkulturturizm.org/Home/>" adlı internet sitesinde "Ergani Şemsiler Mabedi" başlığı altında: "*Mabette kayalar derin bir yay gibidir. Bu yayın orta yüzünün soluna doğru taştan sırasıyla kazılmış oturma yerleri ve merdivenler vardır. Hepsi güneşin doğduğu istikamete yöneliktir. Birçok önemli eserin bulunduğu bu ibadethanede, bir zamanlar Ayı ilah kabul eden bir soy yaşamıştır.*" (URL-7) şeklinde bir bilgi notu yer almaktadır. Ancak söz konusu bu bilgi notuna herhangi bir referans gösterilmemektedir. Bu site, "org.tr" uzantılı olmasına rağmen sitenin ana sayfasında "*Tüm Hakları Saklıdır Diyarbakır Valiliği Kültür Turizm Birimi*" şeklinde bir uyarı notu yer almaktadır. Ayrıca sitenin "iletişim" kısmında Diyarbakır Valiliği iletişim telefonlarına yer verilmiş, iletişim adresi olarak da "*Diyarbakır Valiliği Ek Bina Kültür Turizm Proje Birimi*" yazılmıştır. Bu sitenin resmîyetini ve oradaki bilgilerin güvenilirliğini tahkik etme amacıyla ilgili iletişim numarasını aradık. Oradaki yetkililer, bunun resmi bir site olmadığını, söz konusu birimin de kapatıldığını söylediler.

Görsel-5: Şemsiler Mabedi olduğu iddia edilen kaya mağara (Bk. URL-8)

Diyarbakır valiliği il kültür ve turizm müdürlüğüne ait “gov.tr” uzantılı resmi sitede (<https://diyarbakir.ktb.gov.tr/>), Şemsiler Mabedi’ne dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Dolayısıyla yukarıda paylaşılan bilgi notunun herhangi bir güvenilirliğinden bahsedilemez. Nitekim yazıda kullanılan ifadelerden de yazının, uzman olmayan biri tarafından yazılıp siteye konulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin mabet olduğu iddia edilen kaya mağara, tek olmasına rağmen sanki çok sayıda mabet varmış gibi “*Hepsi güneşin doğduğu istikamete yöneliktir.*” şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Ayrıca mabet olduğu iddia edilen mağaranın içinde şu anda hiçbir şey bulunmamasına rağmen sanki içinde çok sayıda önemli tarihi eser barındırıyor gibi “*Birçok önemli eserin bulunduğu bu ibadethanede...*” ifadeleri kullanılmaktadır. Eğer orada bulunan tarihi eserlerin arkeoloji müzesine götürüldüğü kastediliyorsa söz konusu iddiayı destekleyebilecek eserlerin neler olduğuna değinilmesi gerekirdi. Ancak buna dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Yine söz konusu taş mağaranın, “Şemsiler Mabedi” olduğu iddia edilmesine rağmen “... bu ibadethanede, bir zamanlar Ayı ilah kabul eden bir soy yaşamıştır.” ifadeleri kullanılmaktadır. Oysa Şemsiler olarak adlandırılan insanlar, Ay’a değil, Güneş’e tapmakta, ayrıca bu isim, belli bir soyu değil belli bir inancın mensuplarını temsil etmektedir. Dolayısıyla söz konusu sitede yer alan iddianın bilimsel anlamda herhangi bir değer ifade ettiği kanaatinde değiliz.

Bu kaya mağaranın, Şemsiler Mabedi olduğuna dair iddianın iki temel dayanağı olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi, kaya mağaranın doğuya yönelik olması, yani sabah doğan Güneş’e bakmasıdır. Oysa görsel-1 ve görsel-4’te de görüleceği üzere söz konusu kaya mağarayla birlikte onun etrafındaki tüm mağaraların kapıları da coğrafi konumundan dolayı doğal olarak doğu yönüne, dolayısıyla sabahleyin doğan Güneş tarafına bakacak şekilde oluşturulmuştur. O halde sadece doğuya (sabah doğan Güneş tarafına) baktığı için onun Şemsilere ait bir mabet olduğunu iddia etmek, tutarlı bir iddia olamaz. İkinci gerekçe ise mağaranın, diğer mağaralardan büyük olması ve iç kısmındaki kenarlarda oturulabilecek yerlerin oluşturulmuş olması, yani bir toplanma merkezi havası oluşturmasıdır. Ancak başka verilerle desteklenmedikçe bu durum da oranın bir mabet, daha da ötesi Şemsiler Mabedi olduğunu kanıtlayamaz.

Görsel-6: Şemsiler Mabedi olduğu iddia edilen mağaranın iç kısmı (Bk. URL-9)

2. Silvan Hasuni Mağaraları alanında yer alan ve Hristiyan mabetleri olduğu iddia edilen mekânlar

08.12.1990 tarih ve 640 sayılı kararla doğal sit alanı olarak tescil edilen ve koruma altına alınan (URL-10) Hasuni Mağaraları, Diyarbakır'ın Silvan ilçesinin doğu tarafında, ilçe merkezinden yaklaşık 6 km uzaklıkta, Batman ve Bitlis tarafına giden uluslararası yol güzergâhı yakınında yer almaktadır. Hasuni Vadisi'nde kurulmuş bir antik şehir niteliğindeki Hasuni Mağaraları, Anadolu'nun en eski mağara yerleşim yerlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Silvan Ovası'na hâkim bir noktada yer alan yerleşkenin tarihi, mezolitik döneme kadar geriye gitmekte, yani yaklaşık 10.000 yıl önceye dayanmaktadır. Yekpare kaya parçaları oyularak yapılan ve yaklaşık 300 odadan oluşan mağara yerleşkesi, bir kaleyi andırmaktadır. İddiaya göre Hasuni Mağaraları arasında, biri kaya mağara, diğeri ise mağaraların alt kısmındaki düzlük alanda, orta çağlarda kesme taşlardan inşa edilen ve halen kalıntıları ayakta olan taş yapı olmak üzere iki Hristiyan mabedi (kilise) bulunmaktadır. Kayalara oyularak yapılan kilisenin, Anadolu'nun en eski mabetlerinden biri olduğu ileri sürülmektedir. Silvan yöresine ait kesme taşlardan inşa edilen ve Hristiyanların kilisesi olduğu iddia edilen diğeri yapının, kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte söz konusu yapının, Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk dönemlerde inşa edildiği ve XIII. yüzyıla kadar kilise olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir (Satıcı, 2010: II, 303-306; URL-11). Defineciler tarafından büyük oranda tahrip edilen bu yapının dış duvarları ve üst kısmındaki taş kemer, halen ayakta durmaktadır.

Yaptığımız araştırmada gerek kayanın oyulmasıyla yapılan mağara, gerekse kesme taşlardan inşa edilen yapının Hristiyanlara ait bir mabet (kilise) olduğuna dair iddiayı ortaya atan kaynaklarda elle tutulur, ciddi bir kanıtı rastlayamadık. Dolayısıyla bu iki yapının, Hristiyanlara ait birer kilise olup olmadığı konusunda daha detaylı araştırmalara ihtiyaç olduğunu ifade etmek durumundayız.

Görsel-7: Silvan Hasuni Mağaraları, kaya kilise (Bk. URL-12)

Görsel-8: Silvan Hasuni Mağaraları, kesme taştan yapılan kilise (Bk. URL-13)

3. Çınar Zerzevan Kalesi yerleşkesinde bulunan Mithras Tapınağı

Zerzevan Kalesi, Diyarbakır'ın Çınar ilçesinden 13 km. uzaklıkta, Çınar-Mardin yolunun kenarında yer almaktadır. 2014 yılında başlayan arkeolojik kazı ekibi başkanı Doç. Dr. Aytaç Coşkun'un anlatımına göre Kürtçe konuşan bölge halkının dilinde “Zer”, “altın”, “ziv/zevan” ise “gümüş” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla “Zerzevan” isminin, bölge halkı tarafından verilen bir adlandırma olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte “Zerzevan” sözcüğünün kökeninin daha eskiye dayanma ihtimali söz konusudur. Zira Pers tanrılarının birinin isminin “Zervan/Zurvan” (zaman tanrısı) olması ve bu ismin, Mithras inancına da kaynaklık etmesi, bizi bu kaleye verilen “Zerzavan” isminin, Mithraizm inancındaki “Zurvan” isminden kaynaklanmış olduğu düşüncesine sevk etmektedir. Bu durumda Zerzevan ismi, ya Kürtçedeki karşılığıyla “Altın Şehir” anlamına gelmektedir. Ya da Mithraizm inancına kaynaklık eden Zaman Tanrısı Zurvan'ın isminin zamanla değişime uğrayarak “Zerzevan” olarak anılmasına dayanmaktadır (Coşkun, 2017a:17; URL-14).

Zurvanizm düşüncesinin, Ahamenişlerin (MÖ 700-330) son ödemlerinde ortaya çıktığı iddia edilmektedir (Boyce, 1979: 68; Kızıl, 2013: 299, 302). Boyce, Zurvanizm'in, Ahamenişler döneminde ortaya çıkan entelektüel bir yorum olduğunu, ancak bunun zamanla Zurvan merkezli heretik bir mitosa dönüşerek yaygınlaştığını iddia etmektedir (Boyce, 1979: 68). Bir dönem Sasani hükümdarları tarafından desteklenen Zurvanizm, MS IV. yüzyılda önemli bir etkiye sahip olmuştur (Kızıl, 2013: 302). Nitekim bir dönem Sasani idarecileri arasında çocuklarına "Mihrdad" gibi Mithra, dolayısıyla Zurvan ile ilgili isimlerin konulması, bu etkiyi göstermektedir. Örneğin kral II. Şapur'un (309-379) kızlarından birinin isminin "Zurvandukt" (Zurvan'ın kızı) olması, bu kralın da Zurvanist inancına mensup olduğunu kanıtlamaktadır (Boyce, 1979: 118-119; Kızıl, 2013: 302). Yine I. Yazdigrid'in (399-421) baş veziri Mihr-Nasr'ın üç oğlundan birinin adının, "Zurwandâd" (Zurvan'ın yarattığı) olduğu rivayet edilmektedir (Kızıl, 2013: 302). Zurvanizm'in, II. Yazdigrid (439-457) zamanında resmi mezhep haline geldiği rivayet edilmektedir (Zahener, 1976: 188) Zurvanizm, daha çok üst kesim arasında yayıldığı için Sasanilerden sonraki kısa sürede eski etkisini yitirmiştir. Zurvanizm inancı, İslam'dan sonra zayıflamasına rağmen tamamen ortadan kalkmamıştır (Kızıl, 2013: 304-305). Örneğin günümüzde İran'daki Yaresanlar mezhebi arasında Zurvanist inancının izlerinin görüldüğü nakledilmektedir (Hamzeh'ee, 2009: 188; Kızıl, 2013: 305).

Farsçada "Zervan/Zorvan" olarak telaffuz edilen Zurvan (Yıldırım, 2008: 742-743), Avesta'da "zaman" anlamında kullanılmaktadır (Kızıl, 2013: 296). Eliade, Zurvan'ın, arkaik bir tanrı olduğu görüşünü paylaşmaktadır (Eliade, 2003: II: 356, 374, 408). Zurvan'ın, Hurriler döneminde tapılan "Zarwa" adlı bir tanrı olduğu iddia edilmektedir. Nitekim Hurriler dönemine ait çivi yazılı tabletlerde Zurvan ile ilgili bilgilere rastlanılmıştır. "Zurvan" tabiri, Zerdüşt'e ait Gatalarda geçmemekte, dolayısıyla bu tabir, Zerdüşt tarafından kullanılmamaktadır (Kızıl, 2013: 296). Ancak Zerdüşt sonrası Avesta'nın değişik bölümlerinde "Zurvan" tabiri, "zaman" anlamında; bazen de "akrana" sıfatıyla birlikte (Zrvan Akrana), "Sonsuz/Sınırsız Zaman" anlamında kullanılmaktadır (Bk. Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri, (2012): Vendidad, 19/9, 13, 16, 29; Frawardin Yaşt, 13/56; Hurşid Niyayış, 1/8. Ayrıca bk. Kızıl, 2013: 297-298).

Dhalla, Zurvanizm'in, Mithraizm inanç sistemine karışıp onun içinde etkili olduğunu ifade etmektedir (Dhalla, 1914: 203). Araştırmalar, Zurvanizm inancının, kendisi gibi İran kökenli olan Mithraizm inancıyla birleşip Doğu Roma İmparatorluğu'nda etkili olduğu, hatta Batı'daki diğer benzer kültürlerle etkileşime geçme yoluyla Batı'ya da yayılma imkânı bulduğunu göstermektedir. Nitekim yapılan araştırmalarda Roma'da, MS 190 yılında inşa edilen bir Mithra tapınağının yıkıntılara rastlanılmıştır Cumont, 1903: 105, 108; Campbell, 1995: 220).

Zerzevan Kalesi, Doğu Roma İmparatorluğu'nun en doğusundaki askeri garnizonu konumundadır. Zerzevan Kalesi'nde ortaya çıkarılan Mithras Tapınağı'yla ilgili değerlendirmelere geçmeden önce Zurvan mitosuna da değinmemiz gerektiği

kanaatindeyiz. Bu mitosa göre daha gök, yeryüzü ve ikisindeki varlıklar yaratılmamış iken zaman veya şan/güç ve kader/talih anlamına gelen Zurvan var imiş. Zurvan, gökyüzünü, yeri ve içindekileri yaratacak bir oğlunun olmasını istemiş. Bunun için bin yıl boyunca ibadet etmiş ve ibadetinin neticesi olarak karnında/rahminde Ormizd (Hürmüz, Ahura Mazda), oluşmuştur. Ancak bundan habersiz olan Zurvan, bu kadar sürede yaptığı ibadetlerin yetip yetmeyeceği konusunda şüpheye düşmüştür. Onun şüphelerinin neticesinde de karnında/rahminde Ehrimen (Angra Mainyu) oluşmuştur. Zurvan, karnındaki ikizin farkına varınca ilk doğana dünya krallığını vermeye karar vermiştir. Ancak Ormizd, , babasının bu sırrını kardeşine açıklamıştır. Bunu öğrenen Ehrimen, hemen babasının karnını yararak dışarı çıkmış. Karşısında çirkin ve kötü kokulu Ehrimen'i gören Zurvan, hayal kırıklığına uğramıştır. O sırada ibadetlerinin meyvesi olan parlak ve güzel kokulu Ormizd de Zurvan'ın karnından dışarı çıkmıştır. Zurvan, Ormizd'e "Senin doğman için bin yıl ibadet ettim, kurban kesip fidye verdim. Şimdi sıra sendedir. Artık sen benim için kurbanlar kesip fidyeler vermelisin." demiş ve dünya krallığının sembolü olan asayı (barsom) tam ona vereceği sırada Ehrimen, araya girip Zurvan'a, ilk doğan kişiyi kral yapma sözünü hatırlatmıştır. Sözüden dönmekten kaçınan Zurvan, Ehrimen'e ilk 9 bin yılın egemenliğini vermiş, ama ondan sonra egemenliğin sonsuza kadar Ormizd'e geçeceğini ve dilediğini yapabileceğini bildirmiştir. Bunun ardından Ormizd ve Ehrimen, yaratma fiiline başlamışlar. Ormizd, iyi ve güzel şeyler; Ehrimen ise kötü ve çirkin şeyleri yaratmıştır (Haug, 1907: 13-14; Kızıl, 2013: 307; Meçin, 2019a: 183; 2019b: 141-142).

Bazı yönleriyle Yunan mitolojisindeki Kronos oğlu Zeus mitine benzeyen (Bk. Hesiodos, 1977: 118 vd.) bu Zurvan miti, bazı araştırmacılar tarafından, sonradan üretilen bir efsane olarak nitelendirilmiştir. Örneğin Dhalla, Pehlevi çalışmalarda bu mitosun izlerine rastlanılmadığını, dolayısıyla bunun fantastik bir efsaneden ibaret olduğunu iddia etmektedir (Dhalla, 1914: 205). Gatalar üzerinde çalışan Meçin, Gatalar'da Zurvanizm'e dair en ufak bir ize rastlanılmadığını ifade etmektedir (Meçin, 2019a: 184). Gatalar'daki Zerdüşt'e ait mesajları yorumlayan Dusthah, Zerdüşt'ün esas itibarıyla Ahura Mazda'nın yegâne tanrı olduğuna inandığını, etkin olan ikiz ruhları ise Spenta Mainyu ve Angra Mainyu olarak kabul ettiğini savunmaktadır (Meçin, 2019a:152). Meçin, Zerdüşt'ün tek tanrı olarak Ahura Mazda'ya inandığını, ancak kendisinden sonraki müntesiplerinin, Ahura Mazda'nın karşısına Ehrimen'i konumlandırarak onun dinini düalist bir niteliğe büründürdükleri tezini savunmaktadır (Meçin, 2019a: 169 vd., 181). Zaehner'e göre düalizm, Ahura Mazda'nın alt mertebesinde yer alan Spenta Mainyu (kutsal ruh) ile Angra Mainyu (kötücül ruh) arasında söz konusudur. Ahura Mazda, Angra Mainyu'u kötücül olarak yaratmamış, bilakis kendisi, özgür iradesiyle kötücül olmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla Tanrı Ahura Mazda, bu durumdan sorumlu değildir. Angra Mainyu, Ahura Mazda'nın karşıtı veya düşmanı değil, Spenta Mainyu'nun karşıtıdır (Meçin, 2019a: 175).

Eliade de bu mitosun, Ermenistan'da faaliyet gösteren Mihr-Nasr'ın propagandalarıyla ilgili olabileceğini ifade etmektedir (Eliade, 1997: 306-307). Bu mitosun, daha fazla elit kesim içinde etkili olan Zurvanizm'in, halk arasında da yayılması amacıyla türetilmiş

olma ihtimali söz konusudur (Kızıl, 2013: 307). Bununla birlikte Avesta'nın bazı bölümlerinde kullanılan bazı ifadeler, bu mitos'a işaret olarak yorumlanmaktadır. Örneğin Zurvan, Avesta'da geçen (Yasna, 30/3-6; 45/2) iyi ve kötü olarak tarif edilen "ikiz ruhlar"ın babası olarak yorumlanmaktadır. Bazı araştırmacılar, Avesta'da yer alan "ikiz ruh " tabirinin, başta Ahura Mazda ve Ehrimen'e uygulandığını, sonraları da Zurvan'ın (Zaman), bu ikizlerin babası olduğuna dair görüşün kabul görmeye başladığını ifade etmektedirler (Boyce, 1979: 68; Kızıl, 2013: 300-301; Meçin, 2019: 176). Haug da Sasaniler döneminde ortaya atılan ve yaygınlaşan bu yorumun hatalı olduğunu, "ikiz ruhlar" ifadesinin, "*Hayırlı Ruh (Ahura Mazda), sonsuz bir zamanda onları yarattı*" anlamına geldiğini ifade etmektedir (Haug, 1907: 12-14, 309-310). Bu durumu dikkate alan bazı araştırmacılar, Zurvanizm'i, düalizme dayanan çift tanrı inancına karşı tepki ve tek tanrı inancına olan özlem sonucunda üretilen bir inanç olarak yorumlamaktadırlar. Bununla birlikte Zurvanizm inancının Zerdüştiler arasında yaygınlaşmasından dolayı bu iki inancın tek inanmış gibi algılandığını, oysa bunların birbirinden farklı inançlar olduğunu savunmaktadırlar (Meçin, 2019a: 176-177).

Zurvan mitinden hareket eden Zurvanistlere göre Zurvan, zaman ve mekân tanrısı, aynı zamanda her varlığın kaderini önceden tayin eden kader tanrısıdır (Meçin, 2019a: 183). Zurvan, Ahura Mazda ve Angra Mainyu'nun babası, diğer bir ifadeyle onları da yaratan en büyük tanrıdır. Dolayısıyla her ikisinin derecesi, Zurvan'ın derecesinin altındadır (Castelli, 1917: 867; Kızıl, 2013: 301; Meçin, 2019a: 183). İlk dönem Zerdüştlük inancındaki Ahura Mazda'nın konumu, Zurvan'a denk gelmektedir. Bir bakıma kâinatın yönetiminde rol oynayan ve büyük melekler olarak tarif edilen Spenta Mainyu'nun konumu ise Ahura Mazda'ya verilmektedir.

Bu durumda Mithraizm ile Zurvan inancı, diğer bir ifadeyle Zurvanizm arasında nasıl bir ilişki söz konusudur? Mithra, eski İran'ın dostluk ve güneş tanrısı, yani zaman tanrısı olarak bilinen Zurvan'dır. Mithra, aynı zamanda Güneş'in özellikleri olan güç, hakikat ve bilgiye sahip tanrı olarak kabul edilmekteydi. Onun kutsal hayvanı, boğa idi. Boğayı, bir mağarada kurban ettiğine, onun kanı ve döllerıyla yeryüzünü bereketlendirdiğine inanılmaktaydı (Gündüz, 1998: 265; Seyfeli, 2011: 164-165). O halde Mithraizm inancının mabedi olan Mithra Tapınağı'nın, aslında iyilik tanrısı olan Ahura Mazda ile kötülük tanrısı olan Ehrimen'in babası, diğer bir ifadeyle yaratıcısı olan Zurvan'ın Tapınağı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu detaylı açıklama ve değerlendirmelerden sonra Zerzevan Kalesi'nde ortaya çıkarılan Mithras Tapınağı ile ilgili verileri değerlendirmeye geçebiliriz. Zerzevan Kalesi, 2020 yılında UNESCO tarafından Dünya mirası geçici listesine alınmıştır (URL-15). Zerzevan Kalesi arkeolojik kazı ekibi başkanı Doç. Dr. Aytaç Coşkun'un ifadelerine göre Zerzevan Kalesi, Asurlulardan sonra Persler (Parthlar/Sasaniler) ve Romalılar tarafından sık sık el değiştiren askeri bir yerleşkedir. Nitekim MS 3. yüzyıldan İslam ordularının bölgeye hâkim olduğu 639 yılına kadar, yaklaşık 400 yıl kesintisiz bir şekilde Romalılar tarafından

askeri bir garnizon yerleşkesi olarak kullanmaya devam edilmiştir (Coşkun, 2017a: 21; Coşkun, 2107c: 91). Yaklaşık 1200 metre uzunluğunda, 12-15 metre yüksekliğinde ve 3.5 metre genişliğindeki surları, 21 metre civarındaki kulesiyle Zerzevan Kalesi, büyük bir savunma hattını oluşturmuştur (Coşkun, 2017a: 25, 28). Şimdiye kadar tespit edilen 105 konutta yaklaşık 1200 asker ve onlara hizmet eden 400 civarında sivil barındırdığı tahmin edilmektedir. Ancak çevrede tarımla uğraştıkları halde savaş anlarında kaleye sığınanlarla birlikte nüfusun 10.000 belki de 20.000'lere ulaştığını söylemek mümkündür. İslam orduları, bu bölgeyi fethettikten sonra, kale, önemini yitirmiştir (Bk. Coşkun, 2017b: 47-59; URL-16).

Görsel-9: Çınar Zerzevan Kalesi (Bk. URL-17)

Kazı ekibi başkanı Coşkun'un anlatımına göre 2014 yılında başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarıyla yeniden önem kazanan Zerzevan Kalesi alanında, hem yer üstünde hem de yer altında yerleşim mekânları bulunmaktadır. Burada yer alan en önemli yapılardan biri de dünyanın en iyi korunmuş Mithras Tapınağı'dır. Bu tapınağın ortaya çıkarılması, Zerzevan Kalesi'ni, dünyanın ilgi odağı haline getirmiş durumdadır. Bu keşif, dünyanın her yanından ziyaretçileri cezbe etmektedir. Bu tapınak, Mithras inancının doğu sınırındaki tek tapınak olması bakımından önem arz etmektedir (URL-18).

Mithraizm inancı mensuplarının en batıdaki tapınaklarının, İngiltere'nin başkenti Londra'da, en doğudaki tapınağının ise Zerzevan Kalesi'nde olduğu (URL-19) iddia edilmektedir. Sasaniler döneminde etkili bir inanç haline gelen Zurvanizm (Meçin, 2019b: 139), diğer bir ifadeyle Mithraizm inancı, MS II. ve III. yüzyıllarda Roma'nın hâkim olduğu bütün topraklarda, özellikle askerler arasında yayılmıştır. Ancak IV. yüzyılda Roma'nın Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte önemini yitirmiştir (Coşkun, 2017a: 51).

Romalılar, Parthlarla/Sasanilerle savaşırken Pers kökenli bir güneş tanrısı olan Mithras inancı da Roma'ya girmiş ve askerler arasında yayılmaya başlamıştır. Ancak Roma'da apayrı bir kimliğe bürünmüştür. Bu inanç, başlangıçta sadece küçük ve seçkin bir zümreye hitap etmektedir. Sonrasında ise Roma'da bir gizem dini haline gelmektedir (URL-20). Mithraizm öğretisine göre Mithras, evreni kontrol eden tanrıdır. Mithraizm inancına sadece erkekler kabul edilmektedir. Dinsel törenleri gizlidir. Bu dine katılacak kişi, yedi aşamadan geçmek ve on iki eziyeti çekmek zorundadır. Törenler, yeraltında, mağaralarda ve tapınaklarda gerçekleştirilmektedir (Coşkun, 2017a: 51).

Kaya oyularak oluşturulan Zerzevan Kalesi'ndeki Mithras Tapınağı, 7 metre uzunluğunda, 5 metre genişliğinde, 2,5 metre yüksekliğinde, 35 metre kare büyüklüğündedir. Duvarlarında Mithras inancını temsil eden bazı semboller yer almaktadır. Tapındaki bazı özel alanlar, muhtemelen Mithras tanrısı için boğanın kurban edildiği yerlerdir (Coşkun, 2017a: 51; Coşkun, 2019: 51; Coşkun, 2020: 574-575). Bu tapınağın küçük olmasının nedenini, bu inancın, belli bir zümreye hitap etmesi olarak açıklayan Coşkun'a göre genel olarak sadece üst düzey generaller, zengin tüccarlar, aristokratlar ve bazı Roma imparatorlarının bu inanca mensup oldukları anlaşılmaktadır. Mithras tapınağında ibadet edenler, küçük gruplar halinde ibadet etmektedirler. Zaten bu dine girmek, çok zordur. Yedi hafta, on iki büyük eziyete dayanmak gerekmektedir. Ayrıca sadece yılın bir gününde buraya gelip burada ayin yapmaktadırlar (URL-21). Mithras tapınağı, hangi yıldız ve gezegenin hareketine göre yapılmışsa yılın o gün ve gecesinde burada ayin yapılmaktadır (URL-22). İçeride yapılan ritüeller, gizli tutulup dışarıya sızdırılmamaktadır. Bu nedenle üzerinden bunca zaman geçmesine rağmen bulunan bir yazılı belge bulunmamaktadır (URL-23).

Görsel-10: Mithras Tapınağı (Bk. URL-24)

Görsel-11: Mithras Tapınağı (Bk. URL-25)

Görsel-12: Mithras Tapınağı tasarımı (Bk. URL-26)

Görsel-13: Mithras Tapınağı duvarlarındaki semboller (Bk. URL-27)

Sonuç

Farklı tarihi kaynaklarda aktarılan bilgilere göre belli bir zaman diliminde, Şemsîler olarak adlandırılan ve Güneş'e taptıkları rivayet edilen bir inanç topluluğu, bölgemizde, özellikle Diyarbakır ve çevresinde yaşamışlardır. Ancak yaptığımız araştırmanın neticesinde, Diyarbakır'ın Ergani ilçesi sınırları içindeki Hilar Mağaraları arasında yer alan kaya mağaranın "Şemsîler Mabedi" olduğuna dair iddianın, yeterli kanıtla dayanmadığı kanaatine varmış bulunmaktayız. Aynı şekilde Silvan Hasuni Mağaraları arasında yer alan kaya mağarasının, ayrıca aynı bölgede yer alan kesme taştan inşa edilmiş yapının, Hristiyanların mabedi (kilise) olduğuna dair iddiaların da güçlü kanıtlarla desteklenmeye muhtaç olduğunu düşünmekteyiz. Buna karşılık Çınar Zerzevan Kalesi alanında bulunan ve Mithras tapınağı olarak tanıtılan yapı ile ilgili tez, bizzat arkeolojik kazı ekibi başkanı Doç. Dr. Aytaç Coşkun tarafından çeşitli veriler ışığında değerlendirildiği için farklı bir nitelik arz etmektedir. Mithras Tapınağı ile ilgili anlatılanların, gerek basın ve sosyal medyada gerekse iç ve dış turizmi hareketlendirme noktasında yoğun bir ilgiyle karşılandığına tanık olmaktadır. Ancak söz konusu tezi destekleyen yazısız birtakım kanıtlara rağmen henüz yazılı bir belgeye ulaşamamış olma durumunun da göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

Hilar Mağaraları bölgesinde, bir süre arkeolojik kazı yapılmış ve tamamlanmıştır. Ancak Hasuni Mağaraları bölgesinde böyle bir çalışma henüz başlatılmamıştır. Dolayısıyla fazla gecikmeden yetkililer tarafından bu alanda da bir arkeolojik kazı çalışmasının

başlatılması gerektiği kanaatindeyiz. Buna karşılık, Dicle Ün. Arkeoloji Bölüm Başkanı Doç. Dr. Aytaç Coşkun rehberliğinde 2014 yılında başlatılan Zerzevan Kalesi arkeolojik kazı çalışmasının aktif bir şekilde devam edildiğine tanık olmaktadır. Bu çalışmaların en dikkat çeken sonuçlarından biri de çalışma konumuz olan Mithras Tapınağı'nın ortaya çıkarılması olmuştur. Son olarak Zerzevan Kalesi'nde ortaya çıkarılan Mithras Tapınağı, ayrıca çalışmamızın sınırlı kapsamı nedeniyle üzerinde duramadığımız aynı alanda tespit edilen yer üstü ve yer altı Hristiyan mabetleri ile ilgili daha detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Kaynakça

- Acar, Abdurrahman. "Diyarbakır'ın İslam'la/Sahabeyle Tanışması". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, (2010), 61-69.
- Akgündüz, Murat. "Diyarbakır'da Sahabe İzleri". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, (2010), 71-74.
- Avesta: Zerdüştilerin Kutsal Metinleri. Çev. Fahriye Adsay ve İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta, 2012.
- Beysanoğlu, Şevket.. *Abideleri ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar)*. Cilt: I. Ankara: Neyir Matbaası, 1998.
- Beysanoğlu, Şevket.. *İnançlar, Gelenek ve Göreneklere ile Yazıdiler*. Ankara: Neyir Matbaası, 1998.
- Campbell, Joseph.. *Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*. Çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Castelli, Louis Charles.. "Philosophy (Iranian)". *Encyclopedia of Religion And Ethics*. Volume IX. New York, 1912.
- Coşkun, Aytaç. *Zerzevan Kalesi*, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2017a.
- Coşkun, Aytaç.. "Roma'nın Askeri Yerleşimi Zerzevan Kalesi'nde Yeni Kazılar", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2017b, 47-59.
- Coşkun, Aytaç. "Zerzevan Castle in the Light of Recent Archeological Researches", *Anatolia*, 43, (2017c) 91-110.
- Coşkun, Aytaç. *Zerzevan Kalesi, Roma'nın Sınır Garnizonu*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Coşkun, Aytaç. "Zerzevan Kalesi 2018 Yılı Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı-41*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2020, I:567-586.
- Cumont, Frranz. *The Mysteries of Mithra*. London, 1903.
- Çambel, Halet-Braidwood, Robert J. "Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaları 1979 Çalışmaları". *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara 1980, 121-123.
- Çayır, Celal. "Manevi Bir Değer Olarak Hz. Süleyman Haziresi". *Diyarbakır'da Sahabe İzleri. Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, 2010, 133-140.
- Çelik, Muhammed. "Diyarbakır'da Sahebe Nesli". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, 2010, 75-79.
- Dhalla, Maneckji M. *Zoroastrian Theology From the Earliest Times to the Present Day*. New York, 1914.
- Diken, Şeyhmus. *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*. İstanbul: İletişim Yay., 2002.
- Diyarbakır Salnameleri. Cilt: 4. Haz. Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Cilt: II. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabaalçı Yayınevi, 2003.
- Eski Ahit. 2. Krallar.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi yayınları, 1988.
- Gültekin, Metin. Diyarbakır'daki Dinsel Mekânların, Kent İmajı Üzerindeki Etkileri. *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını 2010, 185-190.
- Hamzeh'ee, M. Reza. *Yaresan (Ehl-i Hak): Bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik, Tarihsel ve Dini-Tarihsel Bir İnceleme*. Çev. Engin Öpengin. İstanbul: Avesta, 2009.
- Haug, Martin. *Essays on the Sacred Language, Writings, and Religion of The Parsis*. London, 1907.
- Haspolat, Kenan. "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, 2010, 57-183.
- Hesiodos. Tanrıların Doğuşu (Theogonia). *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. Çev. Sabahattin Eyuboğlu ve Azra Erhat. Ankara: TTK Basımevi, 1977, 103-169.
- İbnü'l-Esîr. *El-Kâmil fi't-Târih*. Cilt: II. Çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- Kahraman, Ömer Faruk. Elyesa. *DİA*. Cilt: 11. İstanbul: TDV 1995, 69-70.
- Kahraman, Ömer Faruk. Züküfl. *DİA*. Cilt: 44. İstanbul: TDV, 2013, 569-570.
- Kızıl, Hayrettin. "Zurvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri". *EKEV Akademi Dergi*. Yıl: 17. Sayı: 56, 2013, 295-310.
- Ksenophon. *Anabasis*. Çev. Tanju Gökçül. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.

- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüş*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019a.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Zerdüşlüğün Temel Öğretileri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019b.
- Melek, Ali. "Diyarbakır'da Peygamber Makam ve Kabirleri". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, 2010, 13-23.
- Özaydın, Murat. "Diyarbakır İlçelerinde Muhtemel Sahabe Mezarları". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, 2010, 91-103.
- Satıcı, Nejat. "Silvan Hasuni Vadisi ve Hasuni Mağaraları". *Diyarbakır'da Çevre ve Doğa, Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, (01-03 Haziran, 2010)*. Cilt: II. Editör: Kenan Haspolat vd.. Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Yayınları, 2010, 302-310.
- Seyfeli, Canan. "Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk inançları", *SÜFİD*, sayı: 30 (2010), 149-164.
- Seyfeli, Canan. "Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu". *OMÜİFD*. Sayı: 30. (2011), 139-183.
- Şeşen, Ramazan. "Cezire". *DİA*. Cilt: 7. İstanbul: TDV. (1993), 509-511.
- Taşgın, Ahmet. "Şemsiler". *Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır*. Editörler: Bahaeddin Yediylıdız, Kerstin Tomenendal. Ankara: Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, (2008), 753-762.
- Tellioglu, Ömer. *Diyarbakır Salnameleri (1869-1905)*. Cilt: IV. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.
- Vakıdî, Muhammed b. Ömer. *Târihu Fütûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbur ve Diyâr-ı Bekr ve'l-İrâk*. Thk. Abdulaziz Feyyâd Harfûş. Dimeşk, 1996.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Kabalıcı, 2008.
- Yıldız, Hatip. "Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır ve Sahabe". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, (2010), 81-90.
- Yıldız, M. Cengiz. "Eğil-Ergani Halkının Dilinde Medfun Peygamberler". *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Sanat etkinlikleri Yayını, 2010, 25-43.
- Zaehner, Robert Charles. *The Teachings of the Magi a Compendium of Zoroastrians Beliefs*. New York, 1976.
- İnternet Kaynakları:**
- URL-1: <http://www.ergani.gov.tr/hilar-magaralari>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-2: <https://www.tigrishaber.com/10-bin-yil-oncesine-isik-tutan-hoyuk-cayonu-58123h.htm>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-3: <https://www.flickr.com/photos/sinandogan/15633827416/in/photostream/>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-4: https://yandex.com.tr/harita/202656/yenisehir/house/semsiler_1_sok_1/YEKYdARiTUAGQF1tfXVxcHtYQ==/?ll=40.236492%2C37.897005&z=16. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-5: <http://www.ergani.gov.tr/hilar-magaralari>; <https://www.trthaber.com/foto-galeri/12-bin-yillik-hilar-magaralari-ve-cayonunde-kazi-basliyor/34685/sayfa-1.html>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-6: <https://diyarbakir.csb.gov.tr/ilimizdeki-tescilli-sit-alanlari-i-2809>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-7: <https://www.diyarbakirkulturturizm.org/Yapit/Details/ILCELER/44/Ergani-Semsiler-Mabedi/272>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-8: <https://www.erganistan.com/cayonu-hilar-magaralari/>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-9: <https://dogruhaber.com.tr/haber/194956-hilar-magaralari-ziyaretcilerini-tarihi-yolculuga-cikariyor/>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-10: <https://diyarbakir.csb.gov.tr/ilimizdeki-tescilli-sit-alanlari-i-2809>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-11: <http://www.silvan.gov.tr/hasuni-magaralari>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-12: <http://www.silvan.gov.tr/hasuni-magaralari>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-13: <http://www.silvan.gov.tr/hasuni-magaralari>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-14: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=wwJZyfYmosU>. Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-15: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-261501/zerzevan-kalesi-ve-mithraeum-diyarbakir-2020.html>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-16: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=wwJZyfYmosU>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).

**DİYARBAKIR SINIRLARI İÇİNDE YER ALAN TARİHİ MEKANLARDAKİ GAYRİMÜSLİM MABETLERİ ÜZERİNE İNANÇ
TARİHİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME**

- URL-17: <https://www.arkitera.com/soylesi/zerzevan-kalesi-ve-mithras-tapinagi-uzerine-aytac-coskun-ile-soylesi/>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-18: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=wwJZyfYmosU>; <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>; <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-19: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-20: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-21: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-22: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-23: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-24: <https://www.gazeteoku.com/turkiye/diyarbakir-zerzevan-kalesindeki-gizemli-tapinakta-yeni-koridorlar-ortaya-cikti/499180>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-25: <https://haberglobal.com.tr/yasam/diyarbakir-daki-gizemli-tapinak-mithras-4049?sayfa=2>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-26: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).
- URL-27: Aytaç Coşkun: <https://www.youtube.com/watch?v=tdhwgnCI6Nk>. (Erişim tarihi: 01.09.2021).